

FEİLİ SİFƏT FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARINDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: feili-sifət, sifət, feili isim, feilin şəxslı forması, feilin şəxssız forması

Ключевые слова: причастие, прилагательное, отглагольное существительное, личные формы глагола, неличные формы глагола

Key words: participle, adjective, verbal noun, finite forms of the verb, non-finite forms of the verb

Dil mütəxəssisləri bildirirlər ki, nitq hissələri içərisində feil bəhsi mürəkkəb sistemə malikdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, rus alimi V.V.Vinoqradov feil bəhsini sistemlər sistemi adlandırmışdır. Feil morfolojiyanın ən böyük və zəngin hissəsidir.

Feil müstəqil bir nitq hissəsi kimi özünəməxsus leksik-semantik mənaya, morfoloji əlamətə və sintaktik funksiyaya malikdir. Bu xüsusiyyətlərinə görə feillər təkə digər nitq hissələrindən fərqlənir, həmçinin nitq hissələri sistemində müstəqil rol oynayır. Feillərin həm şəxslı, həm də şəxssız formaları vardır. Şəxslı formalar feilin əsas xüsusiyyətlərinin müəyyən qismini özündə cəmləşdirir. Lakin feillərdə bir sıra xüsusiyyətlər də vardır ki, bunlar şəxssız formalarla ifadə olunur. Şəxslı və şəxssız formalar bəzən ilk baxışda bir-birinə zidd görünsələr də, onlar dialektik vəhdətdir və feilin ayrılmaz əlamətləridir.

Müasir ingilis dilində feilin təsriflənməyən formaları çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir, onlar xalq danışığı dilində, bədii əsərlərdə, mətbuat dilində və s. işlənir. Feilin şəxssız formaları bir sıra xüsusiyyətlərinə görə şəxslı formalarından fərqlənir.

Müasir ingilis dilində feilin təsriflənməyən formalarının kontekstual-funksional əlamətlərindən biri onların adi danışığda, kontekstual şəraitdə, bədii ədəbiyyatda və s. istifadə olunmasıdır.

Feilin şəxssız formalarından biri də feili sifətdir. Müasir ingilis dilində iki feili sifət vardır.

1. İndiki zaman feili sifəti (*the Present Participle*)

2. Keçmiş zaman feili sifəti (*the Past Participle*)

İndiki zaman feili sifəti feilin digər şəxssız formaları kimi ikili xüsusiyyətə malikdir. O, feil, sifət və zərf xüsusiyyətlərinə malik olur.

Onun sifət və zərf xüsusiyyətləri özünü cümlədəki sintaktik funksiyasında göstərir, belə ki indiki zaman feili sifəti cümlədə sifətlər kimi təyin, zərflər kimi zərflik funksiyasında işləyə bilər. İndiki zaman feili sifətinin aşağıdakı feili xüsusiyyətləri var.

1. İndiki zaman feili sifəti zaman və növ xüsusiyyətlərinə malikdir,

Indefinite *hearing* (active) – *being heard* (passive)

Perfect *having heard* (active) - *having been heard* (passive)

Təsirli feilin indiki zaman feili sifət forması vasitəsilə tamamlıq qəbul edə bilər.

Məsələn,

Following *the signature* of the above contract and the successful completion of the first technical meeting, we feel that it will help our expanding relationship with your organizations.

2. Feilin şəxslı forması kimi indiki zaman feili sifəti də zərflə təyin oluna bilər. Məsələn,

The children rushed into the room laughing *loudly*.

Keçmiş zaman feili sifəti də ikili xüsusiyyətə malikdir. Onun da feil, sifət və zərf xüsusiyyətləri vardır. Keçmiş zaman feili sifətinin sifət və zərf xüsusiyyətləri onun cümlədəki sintaktik funksiyalarında özünü göstərir. Keçmiş zaman feili sifəti cümlədə sifətlər kimi təyin, zərflər kimi zərflik funksiyalarında işləyə bilər.

Keçmiş zaman feili sifəti də feilin şəxslı forması kimi zərflə təyin oluna bilir və təsirli feillərdən yaranan keçmiş zaman feili sifəti vasitəsiz tamamlıq tələb edir.

A few early fallen oak leaves strewed the terrace already.

Keçmiş zaman feili sifəti zaman baxımından fərqlənir, cümlədə işlədilən şəxslı feilin zamanından asılı olmayaraq, o ancaq bir formada işlənir. [5, s. 247]

Təsirli feildən düzəldilmiş keçmiş zaman feili sifəti özlüyündə məchul növ mənasına malikdir, yəni təsirli feildən düzəldilən keçmiş zaman feili sifəti heç bir əlavə qrammatik vasitənin iştirakı olmadan, özlüyündə hərəkətin kiminsə tərəfindən icra olunduğunu bildirir. Məsələn, a broken cup, the written letter

Təsirsiz feillərdən düzəldilmiş keçmiş zaman feili sifəti məchul növ mənasına malik deyil və onun cümlədə müstəqil sintaktik funksiyası olmur, mürəkkəb zaman formalarında işlədilir. Məsələn, He said that he had *lived* in London for three years.

Feillər feili sifət şəkilçiləri adlandırdığımız şəkilçiləri qəbul edərək, feilin xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, sifətlərə yaxınlaşır, sifət xüsusiyyətləri də qazanır. [16, s. 276]

Feili-sifətin qrammatik kateqoriya kimi ikili səciyyəsi onun sintaktik xüsusiyyətlərində aydın şəkildə təzahür edir. Həm söz birləşməsi, həm də cümlə daxilində feili-sifətin müxtəlif sözlərlə girdiyi qrammatik əlaqələr onun dil sistemindəki xüsusi rolunu əks etdirir.

Feili-sifət bir tərəfdən feil kökləri vasitəsilə başqa sözləri idarə edərək feili söz birləşmələri, feili-sifət tərkibləri yaradır, digər tərəfdən isə feili-sifət əlaməti vasitəsilə söz birləşmələrinin komponentlərinin formalaşmasına təsir göstərir. Cümlə daxilində isə feili-sifət əlaməti formalaşır və bu formalar əsasında yaranan birləşmələr yalnız sifətə və ya zərflə məxsus sintaktik mövqedən çıxış edir, sifət və zərfin daşdığı sintaktik funksiyalarla bağlı cümlə üzvləri ola bilər.

Feili-sifətin söz birləşməsi və cümlə daxilindəki spesifik mövqeyini nəzərə almadan bu kateqoriyanın sintaktik səviyyəsini müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bununla əlaqədar olaraq, feili-sifətin sintaktik xüsusiyyətlərini söz birləşməsi və cümlə konteksti daxilində nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur.

Feili-sifətlər söz birləşmələrinin təşkilində maraqlı xüsusiyyətə malikdir. Bütövlükdə söz birləşmələrinin xarakteri onu əmələ gətirən komponentlərin qrammatik xarakteri ilə müəyyənləşir.

Həmçinin söz birləşməsinin mənası onu təşkil edən sözlərin mənasının sadəcə ümumiyyətlə olmayıb, sözlərin leksik-semantik əlaqələrinin ifadəsi, ümumiləşmiş halıdır. Bu səbəbdən söz birləşməsi daxilində feili-sifətlərin digər sözlərlə leksik-qrammatik əlaqələrinin, tarixən bu əlaqələrdə baş verən dəyişikliklərin üzə çıxarılması dilin qrammatik quruluşunun inkişaf meyilləri, sözlərin əlaqələnmə qaydaları və bu qaydalarda iştirak edən vasitələrin zənginliyi barədə aydın təsəvvür yaradır.

Müasir ingilis dilində bəzi feili-sifətlər feil xüsusiyyətlərini tamamilə itirib sifətləşmişlər. Məsələn, *interesting, charming, alarming, complicated, distinguished, furnished*, etc.

Müasir ingilis dilində indiki zaman feili-sifətini izah etmək üçün birinci növbədə sifət ilə indiki zaman feili-sifəti arasındakı fərqi izah etmək, feili-sifətin təyin etdiyi ismin əlamətini, indiki zaman feili-sifətinin müvəqqəti proses əlamətini bildirdiyi aydınlaşdırılmalıdır.

İngilis dilində işlənən feili sifətlərin sifət xüsusiyyəti olsa da feili sifətlə sifətlər arasında bəzi izomorfik xüsusiyyətlər vardır. Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq.

1. Müasir ingilis dilində feili sifətlər də sifətlər kimi təyin edə bilər. Lakin sifətlərdəki təyinetmə xüsusiyyəti daimi əlamət kimi özünü göstərir. Feili sifətlərdəki təyinetmə isə hərəkətlə bağlı əlamət kimi özünü göstərir. Məsələn: *sweet tea – sweetened tea*

2. Sifətlərdən əvvəl dərəcə əlamətlərini artırmaq olur, lakin bu xüsusiyyət feili sifətlərdə mümkün deyil.

3. Feili sifətlərdə əlamət bildirmək hərəkətlə bağlı üzə çıxır, sifətlərdə isə əlamətlə bağlıdır.

Türkologiyada feili sifətin gah feil, gah sifət bəhsində, gah da ayrıca bir nitq hissəsi kimi tədris olunması məqsədəuyğun hesab olunmuşdur. Bu mənada A. Troyanski, A. Borovkov, R. Cumanigözov və başqaları feili sifəti ayrıca bir nitq hissəsi hesab etməyə çalışmışlar. Lakin feili sifət feilin təsriflənməyən formalarından biri kimi feil bəhsində öyrənilir. Əsl həqiqət də belədir. [17, s. 255]

Q. Kazımov qeyd edir ki, feili sifətlər dərslük və monoqrafiyalarda təsriflənməyən feillər adlandırılır, lakin bu ifadə düz deyil. Dildə təsriflənməyən – şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişməyən feil olmaz. Feili sifətlərin özünəməxsus lüğət fondu da yoxdur. Odur ki, bəzilərinin etmək istədiyi kimi, feili sifəti ayrıca nitq hissəsi hesab etmək də məntiqsizdir. [16, s. 276]

Hər hansı bir feil, feili sifət şəkilçisi qəbul edə bildiyi kimi, asanlıqla təsriflənə də bilər. Bu hal feilin kökünə, əsasına aiddir. Q. Kazımov qeyd edir ki, feili sifət feilin aldığı bir formadır. O forma da ola-ola söz ayrı formada ola bilməz. Zaman, şəkil, şəxs formaları qəbul edərək dəyişmiş, təsriflənmiş feilə həmin şəkilçiləri tərptəmədən feili sifət şəkilçisi artırmaq mümkün olmadığı kimi, feili sifət formasına da bu şəkilçiləri artırmaq olmaz. Ona görə də feili sifətlərə, məsdərlərə və feili bağlamalara təsriflənməyən feillər yox, feilin şəxssiz forması demək daha düzgündür. [16, s. 276]

Əksərən dilçiliyimizdə feili sifət, feili bağlama və məsdərin feillik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün “feili sifət də feil kimi təsirli və təsirsiz, təsdiq və inkar olur” kimi ifadələr işlədilir.

Bu cür ifadə tərzini ona görə düzgün deyil ki, sanki feili sifət, məsdər və feili bağlama feil deyil, lakin feilə məxsus bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Əslində isə bunlar feildir və feilin əsas xüsusiyyətlərini, bütövlükdə semantikasını tam saxlamaqla yalnız təsriflənməyən feillər –yəni şəxslilik formadan fərqlənir. Odur ki, feili sifətin əsas xüsusiyyətlərindən danışarkən feili sifət də feil kimi yox, feili sifət də şəxslilik feillər kimi demək məntiqlidir. [16, s. 277]

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində feili-sifəti şərtləndirən ən başlıca əlamət onun hərəkət məzmununa malik olmasıdır və onun hərəkət məzmununa malik olması bir sıra qrammatik kateqoriyaların, məsələn, növ, tərz, zaman, inkarlıq kateqoriyalarının yaranmasına imkan verir.

Dilçilikdə feili sifətlə bağlı tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq bu məsələ ilə bağlı hələ də mübahisəli problemlər qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Abasquliyev T. İngiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümənin əsasları, Bakı, 1971.
2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə, Bakı, 1972.
3. Əliyev V. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları, məsdər. Bakı, 1986.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1963.
5. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1996.
6. Müasir Azərbaycan dili, II cild, morfologiya, Bakı, 1980.
7. L.M.Xanbutayeva, Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv (ümumi tipoloji tədqiqat), Bakı, 2003.
8. Gordon E. m., Krylova I.R. Grammar of Present-day English, Moscow, 1974.
9. Ilysh B.A. History of the English Language, Leningrad, 1973.
10. Jespersen O. Modern English Grammar on Historical Principles, London, 1961.
11. Kaushanskaya B. L., Kovner R. L. and others, Grammar of the English Language, Leningrad, 1973.
12. Khaimovich B.S., Rogovskaya B. I. A Course of English Grammar, Moscow, 1967.
13. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M. I., Guzeyeva K. A. An English Grammar, Morphology, 1985.
14. Galsworthy J.A. A Modern Comedy. The White Monkey. 1956.

15. II hisse-22.06.2016_B_ISM.QXD.qxd - Buludxan XƏLİLÖV

<http://buludxan-xelilov.com> > pdf > azerb-dilinini...

16. Qəzənfər Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya ...

<https://ebooks.azlibnet.az> > .

17. <https://www.buludxan-xelilov.com> > pdf > morfolog...

С.Ш.Ханкишиева

Причастие одна из неличных формы глагола

Резюме

Причастие – это один из неличных форм глагола, который имеет особенности глагола. Прилагательного и наречия. различают 2 вида причастия причастие 1 и причастие 2. Некоторые причастие утратили свою вербальность и стали прилагательными. Причастие 1 по форме идентичен герундию и отглагольному существительному. Хотя они идентичны, они имеют схожие и отличительные черты. Причастие также имеет синтаксические функции в предложении.

S.Sh.Khankishiyeva

Participle - one of the non-finite forms of the verb

Summary

Participle is one of the non-finite forms of the verb. It has verbal, adjectival and adverbial characters. There are two participles in English: Participle I and Participle II. Some participles have lost verbality altogether and have become adjectives. Participle I has an identical form with the gerund and the verbal noun. Though they have an identical form they have some allomorphic and izomorphic features among them. Participle may have different syntactic functions in the sentence.

Rəyçi: dos. İ.M.Nuriyeva

Redaksiyaya daxil olub: 19.02.2022